

Andrzej Skalimowski

Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN

ORCID 0000-0002-5682-3976

Obiekt I-2. Budowa warszawskiej Elektrociepłowni Żerań w latach 1950–1958

Facility I-2. Construction of the Warsaw Żerań Heat and Power Plant in the Years 1950–1958

The article discusses the history of the concept, decision-making process and construction of the first stage of the Żerań Heat and Power Plant, one of the most important industrial facilities established during the six-year reconstruction plan for Warsaw (1949–1955). The Heat and Power Plant, built largely according to a Soviet design developed in Leningrad, supplied heat to apartment blocks and provided steam necessary for the operation of Żerań industrial plants, including the Passenger Car Factory. The article is based primarily on archival sources, which allowed for a detailed reconstruction of the individual stages of this economically strategic investment.

Keywords: industry, heat and power plant, electric energy, six-year plan, reconstruction of Warsaw, Warsaw, canal, port, Żerań

Słowa kluczowe: przemysł, elektrociepłownia, energia elektryczna, plan 6-letni, odbudowa Warszawy, Warszawa, kanał, port, Żerań

Powojenna Warszawa miała stać się modelowym socjalistycznym miastem z dominującą w składzie społecznym rolą proletariatu. Presja na tę przemianę wzrosła w okresie przygotowywania 6-letniego planu odbudowy Warszawy, który był konsekwencją prac nad ogólnokrajowym gospodarczym planem sześcioletnim (1950–1955), zwanym oficjalnie planem „budowy podstaw socjalizmu”.

Bezpośrednio na temat przyszłości Warszawy sekretarz generalny Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej Bolesław Bierut wypowiedział się na I warszawskiej konferencji PZPR w lipcu 1949 r.¹ Ale wcześniej, bo już 10 czerwca 1949 r.,

1 B. Bierut, *Sześcioletni plan odbudowy Warszawy. Referat na konferencji warszawskiej PZPR w dniu 3 lipca 1949*, Warszawa 1949, s. 5 i n.

z inicjatywy Bieruta odbyło się posiedzenie Biura Politycznego KC PZPR, na które doproszono architektów i urbanistów². Po dyskusji przyjęto ramowe wytyczne planu 6-letniego odbudowy Warszawy. Żeby nadać mu odpowiednią rangę, kierownictwo partyjne zdecydowało o zreferowaniu jego założeń na wspomnianej już konferencji warszawskiej PZPR. Z uwagi na stalinowską centralizację zaaprobowany przez tzw. czynniki polityczne plan stał się podstawą działań dla wszystkich zaangażowanych w odbudowę Warszawy – naczelnych władz partyjnych, jej warszawskich ogniw oraz instytucji miejskich³.

Zaakceptowany przez Biuro Polityczne KC PZPR plan dotyczył założeń odbudowy Warszawy i jej bezpośredniego otoczenia – Warszawskiego Zespołu Miejskiego⁴. Opierał się na priorytetach rozwoju i przebudowy gospodarczej całego kraju, w których dominującą rolę odgrywał przemysł jako czynnik o największej sile przeobrażeń społecznych. Stolica znajdowała się wysoko na liście priorytetów decydentów, dlatego ogólna suma nakładów inwestycyjnych na Warszawę sięgnęła 10% sumy nakładów inwestycyjnych planu 6-letniego dla całego kraju⁵. Przed wojną rozrzucone chaotycznie po całym mieście zakłady produkcyjne miały zostać skupione w dzielnicach przemysłowych na Woli, Żeraniu, Kamionku, Grochowie i Okęciu⁶.

Lokalizacja inwestycji

Dzielnice przemysłu uciążliwego, czyli takiego, którego odpady produkcyjne (w tym wyciewy z kominów) mogły wpływać na obniżenie jakości życia mieszkańców, oraz zakłady wymagające transportu kolejowego lub wodnego postanowiono zlokalizować na terenach Żerania, Annapola, Pelcownizny i Gołędzinowa⁷. Było to rozwinięcie przedwojennych koncepcji, w których brano pod uwagę położenie kanału Wisła-Bug, a w szczególności jego ujście do Wisły⁸. Po wojnie zakładano wzrost znaczenia arterii wodnych (Wisła, Bug i Narew), a kanał żerański wydatnie skracał drogę z południa na wschód⁹. Biorąc swój początek w obrębie Warszawy, był czynnikiem wpływającym na decyzje lokalizacyjne w odniesieniu do przemysłu wymagającego transportu wodnego. Ponadto na Żeraniu występują układy mas powietrza z przeważającym wschodnim kierunkiem wiatrów, które skutecznie wywiewają zanieczyszczone powietrze w kierunku przeciwnym do centrum Warszawy.

Ale decyzja lokalizacyjna miała także uzasadnienie ideologiczne. Abram Probst, jeden z teoretyków zagadnień socjalistycznego przemysłu, dywagował:

- 2 *Protokół nr 13 posiedzenia Biura Politycznego KC PZPR z dnia 10 czerwca 1949 r.*, [1:] *Architektura i Urbanistyka w dokumentach KC PZPR*, wybór i oprac. A. Skalimowski, Warszawa 2022, s. 38.
- 3 J. Jakubowski, *PPR i PZPR wobec problemu industrializacji Warszawy*, [w:] *Wielkie zakłady przemysłowe Warszawy*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1978, s. 469.
- 4 Oprócz dzielnic miasta zajmujących obszar 142 km² ustalenia obejmowały tereny podmiejskie o powierzchni 3 tys. km².
- 5 *Ibidem*, s. 470.
- 6 *Ibidem*, s. 471.
- 7 Archiwum Państwowe w Warszawie [APW], Biuro Odbudowy Stolicy, 7722, b.p., Plan 6-letni. Studium lokalizacji.
- 8 Tereny przeznaczone w planie 6-letnim pod lokalizację żerańskiego przemysłu w znacznym stopniu pokrywały się z założeniami planu podziału Warszawy na dzielnice, który został zatwierdzony w 1931 r.
- 9 A. Mistewicz, Z. Tucholski, *Wiślane porty Warszawy. Historia infrastruktury żeglugi śródlądowej stolicy*, Warszawa 2017, s. 36.

Lokalizacja przemysłu jako głównej gałęzi gospodarki narodowej w znacznej mierze określa lokalizację wszystkich innych gałęzi oraz specjalizację produkcyjną poszczególnych regionów ekonomicznych i tym samym geograficzny podział pracy i organizację terytorialną całej produkcji społecznej. Nie tylko ogólnie lokalizacja przemysłu wiąże się jak najściślej z całą terytorialną organizacją produkcji społecznej, ale także lokalizacja każdej poszczególnej gałęzi przemysłu i każdego zakładu przemysłowego oddzielnie powinna być organicznie powiązana z lokalizacją innych gałęzi przemysłu i zakładów, z tworzeniem i rozwojem zespołów terytorialno-produkcyjnych jako postępowej formy terytorialnej organizacji produkcji socjalistycznej¹⁰.

Ujmując rzecz prościej, chodziło o stworzenie przemysłowej dzielnicy miejskiej, która na wzór kombinatu składałaby się z szeregu współpracujących ze sobą zakładów, wzajemnie powiązanych procesami technologicznymi. Dzielnica żerańska, docelowo licząca prawie 40 tys. pracowników, miała sąsiadować z dzielnicami mieszkaniowo-usługowymi. Podobną rolę, tyle że w odniesieniu do przemysłu nieuciążliwego miała, pełnić dzielnica Służewiec.

O szczególnej roli Żerania w 6-letnim planie odbudowy Warszawy zdecydował szereg czynników, ale spośród najważniejszych można wymienić: powierzchnię (1400 ha), liczbę zatrudnionych (wspomniane 40 tys. pracowników, chociaż te prognozy szybko zrewidowano), ale przede wszystkim specyficzny charakter, w większości niezabudowanego terenu umożliwiające rozmieszczenie wielu dużych zakładów, mogących nadać Warszawie charakter wielkoprzemysłowy¹¹. Poza bieżącym zaopatrzeniem stolicy (sieć magazynów i składów) na Żeraniu planowano inwestycje o znaczeniu krajowym, które wymagały wykwalifikowanego personelu naukowo-badawczego.

Dzielnica przemysłowo-portowa Żerań miała być komunikacyjnie powiązana z sąsiednimi dzielnicami w trzech kierunkach: południowym, zachodnim i północnym. Dominantą krajobrazowo-architektoniczną miała być ul. Stalingradzka (dziś i przed wojną nosząca na tym odcinku nazwę ul. Modlińskiej). Od strony Pragi Północ, minąwszy linie kolejową, do dzielnicy Żerań prowadziłaby monumentalna brama wjazdowa¹², a planowany most marymoncki¹³ byłby osią kompozycyjną panoramy żerańskiej oglądanej z lewego brzegu Wisły. Elementami dominującymi w tym krajobrazie industrialnym miała być rozległa fabryka samochodów i wysokie kominy gmachu elektrociepłowni¹⁴.

Wybór i akceptacja projektu

Obsługa zajmującej wiele hektarów dzielnicy przemysłowo-portowej wymagała dużych dostaw energii elektrycznej i ciepła. Poza produkcją ogrzewania dla budownictwa

10 A. Probst, *Lokalizacja przemysłu socjalistycznego. Szkice teoretyczne*, Warszawa 1965, s. 5.

11 Archiwum Akt Nowych [AAN], Główna Komisja Opiniowania Projektów Inwestycyjnych [GKOPI], 1942, k. 5, Dzielnica przemysłowo-portowa Żerań. Założenia programowe [1951 r.].

12 Rozwiązanie chętnie stosowane przez urbanistów w miastach sowieckich; tego rodzaju brama wjazdowa do dzielnicy przemysłowej istnieje m.in. w białoruskim Mińsku.

13 W roku 1981 r. w miejscu planowanego mostu marymonckiego otwarto most gen. Stefana Grot-Roweckiego.

14 AAN, GKOPI, 1942, k. 7, Dzielnica przemysłowo-portowa Żerań. Założenia programowe [1951 r.].

mieszkaniowego i użyteczności publicznej trzeba było zaopatrzyć żerańskie zakłady przemysłowe w parę wodną.

Pierwsze posiedzenie Centralnego Zarządu Energetyki, na którym poruszono zagadnienie budowy żerańskiej elektrowni, odbyło się we wrześniu 1949 r.¹⁵ Omówiono wybór miejsca i powiązanie planowanej elektrowni z warszawską siecią elektroenergetyczną¹⁶, zapadła też decyzja o przystąpieniu do opracowywania dokumentacji technicznej. Kilkanaście dni później temat elektrowni omawiano na posiedzeniu w Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego (PKPG). W wyniku dyskusji postanowiono zasięgnąć opinii w innych wydziałach i instytucjach: prawem tamtego okresu Biuro Wojskowe PKPG zostało poproszone o sporządzenie opinii w zakresie kwestii militarnych; Biuro Odbudowy Stolicy miało zabrać głos w kwestii lokalizacji; wreszcie „strona radziecka” miała wykonać opinie ekspercką. Przyjęto, że inwestor przedstawi do zatwierdzenia projekty: wstępny do 23 lutego 1950 r.; techniczny do połowy 1951 r., a rysunki wykonawcze złoży do początku 1952 r. Uruchomienie elektrowni wstępnie przewidziano na 1953 r.¹⁷

Na potrzeby opracowania projektu wstępnego przyjęto założenia: moc elektrowni od strony parowej będzie projektowana na maksymalną wydajność 1560 ton na godzinę; w okresie planu 6-letniego (do 1955 r.) zbudowane zostaną trzy turbozespoły kondensacyjne po 55 MW; główny budynek będzie miał długość umożliwiającą docelową budowę ośmiu kotłów i czterech turbin¹⁸. Powyższe wytyczne zostały zaakceptowane przez PKPG w listopadzie 1949 r.¹⁹

Co istotne, w grudniu 1949 r. uzupełniono założenia żerańskiej inwestycji energetycznej. Postanowiono zamówić w ZSRR dodatkowe turbiny przeciwprężno-upustowe, przekształcając tym samym planowaną elektrownię w elektrociepłownię²⁰. Zakład miał dostarczać parę w promieniu nieprzekraczającym czterech kilometrów²¹. Ten zasięg oszacowano w oparciu o „dane dotyczące ciepłownictwa miasta Moskwy słusznie uważając doświadczenie radzieckie na tym polu jako najpoważniejsze na świecie”²².

W grudniu 1949 r. BOS zaakceptowało wniosek o przesunięcie planowanego budynku elektrociepłowni prostopadle do ul. Modlińskiej, uznając za korzystne urbanistycznie wprowadzenie czterech linii wysokiego napięcia wzdłuż ul. Toruńskiej, ewentualnie trzech wzdłuż ul. Toruńskiej, a jednej wzdłuż Wisły²³. Sama lokalizacja gmachu elektrociepłowni

15 AAN, GKOPi, 331, b.p., Protokół z posiedzenia Komisji Oceny Założeń do projektów w C.Z.E. z dnia 8 września 1949 r.

16 Zasilanie tzw. pierścienia wysokiego napięcia 110 kW łączącego Warszawę z innymi miastami i sieci średniego napięcia 15kV.

17 AAN, GKOPi, 331, b.p., Protokół z posiedzenia Komisji Oceny Projektów z dnia 23 września 1949 r., s. 1–2.

18 AAN, GKOPi, 331, b.p., Wytyczne do projektu wstępnego elektrowni Żerań z dnia 4 listopada 1949 r.

19 AAN, GKOPi, 331, b.p., Decyzja przewodniczącego Komisji Oceny Projektów Inwestycyjnych w PKPG z dnia 14 listopada 1949 r.

20 AAN, GKOPi, 331, b.p., Protokół z posiedzenia Komisji Oceny Projektów odbytego w C.Z.E. 14 grudnia 1949 r.

21 Para jest trudnym medium. Obecnie jej najdalsze transporty w Warszawie nie przekraczają 3,8 km.

22 AAN, GKOPi, 331, b.p., Ocena założeń projektowych Żerania [20.12.1949 r.].

23 AAN, GKOPi, 331, b.p., Pismo Dyrekcji Planowania Przestrzennego BOS do Biura Projektów Energetycznych „Energoprojekt” z dnia 22 grudnia 1949 r. Ustawienie budynku głównego elektrociepłowni determinowane jest lokalizacją z jednej strony placu węglowego, z drugiej dostępem do wody (pobór/zrzut). Wobec tego, że plac węglowy usytuowano prostopadle do ul. Modlińskiej (a równolegle do planowanego nabrzeża portowego i równolegle do bocznyicy kolejowej), a układ zrzutu/poboru wody ukształtowano w oparciu zarówno o kanał, jak i Wisłę – rozwiązanie ustawienia budynku głównego prostopadle do Modlińskiej należy uznać za optymalne. Ale na Żeraniu ustawiono turbozespoły nie prostopadle do osi maszynowni, a równolegle – co jest rozwiązaniem niezrozumiałym (być może było ograniczenie terenowe od południa) i zasadniczo niestosowanym, bo podrażającym wykonanie budynku. Za tę i kolejne uwagi fachowe autor dziękuje Pawłowi Komorowskiemu.

tuż nad brzegiem Wisły podyktowana była koniecznością poboru i zrzutu znacznych ilości wody chłodzącej. Ważna była także możliwość transportu i wywozu drogą wodną węgla, żużlu i popiołu. Ze względu na ograniczoną zdolność produkcyjną elektrociepłownia żerańska miała być tylko jednym z szeregu zakładów tego typu. W niedalekiej przyszłości dla zaspokojenia rosnącego w Warszawie zapotrzebowania na energię władze planowały budowę kolejnych²⁴.

W lutym 1950 r. PKPG zatwierdziła wreszcie założenia projektowe części ciepłowniczej²⁵. Elektrociepłownia żerańska miała zasilać dwanaście obiektów przemysłowych. Wśród nich była Fabryka Samochodów Osobowych, zakłady prefabrykacyjne materiałów budowlanych i wielka pralnia miejska. Brano również pod uwagę planowane praskie osiedle mieszkaniowe wokół placu Leńskiego (dzisiaj Hallera).

Według ówczesnych szacunków połączenie wytwarzania ciepła w skojarzeniu z wytwarzaniem energii elektrycznej miało być efektywniejsze. Promień zasilania ciepłowni przyjęto według wytycznych radzieckich na 4 km, ale planując w dalszych etapach jego wydłużenie do 5–7 km za pomocą wody sieciowej. Okręg zasilania w pierwszym etapie budowy elektrociepłowni ograniczono brzegiem Wisły, granicami Tarchomina, stacji kolejowej Warszawa-Praga, Białołęki i mostem kolejowym na Wiśle na wysokości Cytadeli. Dalsze etapy przewidywały rozszerzenie okręgu zasilania do mostu Śląsko-Dąbrowskiego na południu, a także objęcie lewego brzegu Wisły, gdzie rurociągi parowe byłyby poprowadzone projektowanym most niskowodnym²⁶. Uznano, że elektrociepłownia powinna znajdować się w środku ciężkości odbioru ciepła. Była to różnica w stosunku do elektrowni kondensacyjnych, które należy lokować na obrzeżach wielkich miast. W związku z brakiem praktyki w dziedzinie budowy takich obiektów w Polsce decydenci zalecili projektantom skonsultowanie się z fachowcami z ZSRR. Jeżeliby strona sowiecka odmówiła, co wydawało się całkiem prawdopodobne, wówczas w grę wchodziła Czechosłowacja albo NRD²⁷.

Projekt techniczny

Pierwotna koncepcja zakładała budowę elektrociepłowni kombinowanej z turbinami kondensacyjnymi i ciepłowniczymi dysponującej łączną mocą 300 MW²⁸. Zgodnie z sugestią PKPG zwrócono się o pomoc projektową do Sowieców, którzy w 1950 r. zaproponowali budowę na Żeraniu elektrociepłowni o mocy 150 MW jako jednego z kilku tego typu obiektów w Warszawie. Pełna dokumentacja (założenia projektowe, projekt techniczny, rysunki wykonawcze) została opracowana w 1951 r. w Leningradzkim Biurze Projektów Siłowni Ciepłych (oddział Tęplotęprojektu, TEP) na podstawie przedłożonych i zatwierdzo-

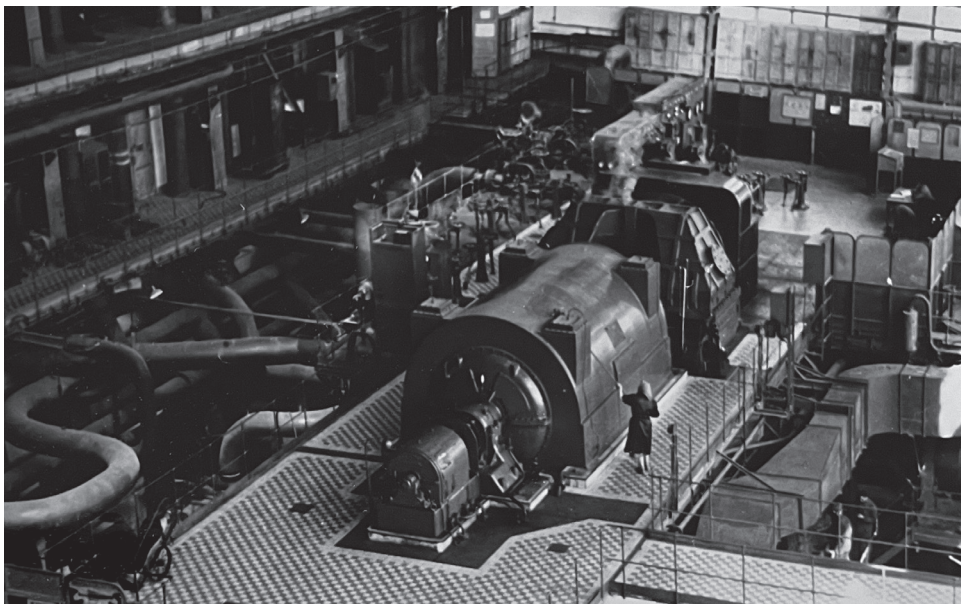
24 Drugi zakład – EC Siekierki – miał powstać w okolicy Sielc, ale przed wojną wybrano lokalizację żerańską z uwagi na zagrożenie powodziowe wynikające z doświadczeń z zalania Wilanowa i Czerniakowa.

25 AAN, GKOPi, 331, b.p., Decyzja Przewodniczącego Komisji Oceny Projektów Inwestycyjnych w PKPG z dnia 28 lutego 1950 r.

26 AAN, GKOPi, 331, b.p., Protokół z konferencji KOPI w dniu 10 lutego 1950 r. w sprawie zatwierdzenia założeń projektu części ciepłowniczej elektrociepłowni na Żeraniu.

27 Ibidem.

28 Część kondensacyjna miała składać się z trzech jednostek o mocy 50 MW każda.

Ryc. 1. Turbozespol nr 1 (źródło: Archiwum Państwowe w Warszawie, EC Żerań, 309, b.p.)

nych założeń strony polskiej²⁹. Rysunki wykonawcze dla pierwszego etapu dostarczono na przełomie 1952 i 1953 r., głównym projektantem był inż. G.M. Grigorianc³⁰.

Projekt przewidywał montaż sześciu kotłów pyłowych typu TP-230-2³¹, pięciu turbin typu WT 25-4³² i jednej turbiny przeciwprężnej typu BR³³. Dostawcą urządzeń (z wyłączeniem aparatury 110 kV oraz części aparatury kontrolnej i pomiarowej) była strona sowiecka³⁴. W okresie pomiędzy listopadem 1952 r. a wrześniem 1953 r. maszyny faktycznie zostały dostarczone. Nadzór autorski z ramienia leningradzkiego TEP-u przy realizacji robót budowlanych sprawował inż. P.A. Archipow. Głównym inżynierem budowy elektrociepłowni był inż. L. Biernacki.

W 1956 r., jeszcze w trakcie budowy, w gliwickim Zakładzie Badań i Pomiarów „Energopomiar” została opracowana sumaryczna ocena projektu elektrociepłowni żerańskiej. Być może w jakimś stopniu krytyka sowieckiego projektu wynikała z odwilży politycznej, ale zasadniczo jego przyjęcie uznano za błędne. Autorzy raportu sugerowali, że lepszym rozwiązaniem byłoby opracowanie założeń projektowych według wzorów polskich. Dałoby to większą „przejrzystość” oraz umożliwiłoby szybkie zapoznanie się z danymi wyjściowymi³⁵. W ocenie autorów rozwiązania stosowane w ZSRR zostały przyjęte szablonowo, co przy braku koncepcyjnej

29 APW, Elektrociepłownia Żerań [EC Żerań], 398, k. 4, Projekt techniczny EC Żerań – notatki objaśniające i rysunki budynku głównego. Część opisowa [1951 r.].

30 Elektrociepłownia Warszawa-Żerań została zaprojektowana w układzie blokowym, a jej budowa była etapowana: 1. etap obejmował 3 bloki po 25–75MW; 2. etap obejmował 3 bloki po 25–75 MW; 3. etap obejmował 2 bloki po 25–50 MW.

31 Kotły miały wydajność 230 ton/h i ciśnienie 110 ata.

32 Turbiny o mocy 25 MW i 90 MCal/h.

33 Turbina o mocy 25 MW z ciśnieniem przeciwprężnym 18 ata.

34 APW, EC Żerań, 519, k. 10, Ocena budowy EC Żerań. Projekt techniczny [1956 r.].

35 Sowieci słynęli ze swojej niechęci do udostępniania danych technicznych. Przekonali się o tym m.in. budowniczowie warszawskiej Trasy W-Z, którzy przez wiele miesięcy nie mogli doprosić się strony sowieckiej o przesłanie danych technicznych niezbędnych do opracowania projektu montażu schodów ruchomych.

go i alternatywnego opracowania rozwiązań projektowych nie pozwoliło ocenić, w jakim stopniu zaproponowane przez stronę sowiecką wartości (moc zainstalowana, parametry, podział obciążenia itd.) były (lub nie) ekonomiczne. W chwili kończenia budowy dokumentacja była już zupełnie bezużyteczna, gdyż przy wykonywaniu rysunków roboczych poczyniono wiele zmian w stosunku do pierwotnego projektu technicznego³⁶. Uniemożliwiało to wykorzystanie projektu przy realizacji w przyszłości tego typu inwestycji. Przede wszystkim jednak projekt sowiecki z uwagi na swój typowy charakter nie uwzględniał warunków lokalizacyjnych Żerania³⁷.

Projekt architektoniczny

Układ architektoniczny elektrociepłowni – rozmieszczenie poszczególnych oddziałów oraz budynków pomocniczych względem siebie – zdeterminowany był założeniami sowieckiego projektu typowego. Priorytetami były: prostoliniowość, zgodny z kierunkiem procesu technologicznego przepływ energii; możliwość przyszłej rozbudowy działów; dostosowanie torów bocznic kolejowej do układu technologicznego zakładu; ulokowanie składu węgla i rozdzielni z uwzględnieniem kierunku wiatrów.

Inwestor elektrociepłowni, Biuro Projektów Energetycznych „Energoprojekt”, zamówiło w 1952 r. opracowanie dokumentacji architektonicznej hali głównej i budynków pomocniczych w Warszawskim Biurze Projektów Budownictwa Przemysłowego. Głównymi projektantami byli architekci Jerzy Romański i Jan Sroczyński. Zaproponowali gmach hali produkcyjnej zespolony łącznikiem z budynkiem administracyjnym od strony ul. Modlińskiej (pierwotnie planowano w tym budynku laboratorium). Surowa elewacja z odkrytej cegły była przedzielona modułowo lizenami, umiejętnie łącząc duże okna górnej kondygnacji z małymi oknami kondygnacji dolnej. Bolesław Szmidt pisał na łamach branżowej „Architektury”: „Różnicowanie skali otworów okiennych i powściągliwa plastyka detalu są przykładem umiejętnego zharmonizowania skali człowieka i maszyny”³⁸. W rzeczywistości była to niewielka, chociaż jak zauważono, dość zasadnicza modyfikacja twórcza sowieckiego projektu typowego elektrociepłowni. W piśmie do Ministerstwa Energetyki przedstawiciel „Energoprojektu” zauważał:

Nadesłane elewacje budynku głównego i elewacje rozwinięcia, wykonane przez WBPBP, nie uwzględniają uwag zawartych w ekspertyzie [...] wyrażonych przez dyrektora TEP i głównego architekta Leningradu z dnia 3 czerwca 1952 r. Zasadniczy warunek przy opracowywaniu elewacji, aby konstrukcja stalowa nie została zmieniona, autor projektu przekreślił. Konsekwencją ewentualnego przyjęcia przedstawionych elewacji będzie również przeprojektowanie konstrukcji stalowych, rysunków roboczych itp., a harmonogram uruchomienia elektrociepłowni limituje w [roku] b[ieżącym] wypełnienie ścian kotłowni³⁹.

36 APW, EC Żerań, 398, Projekt techniczny EC Żerań – notatki objaśniające i rysunki budynku głównego. Część opisowa [1951 r.].

37 APW, EC Żerań, 519, k. 13, Ocena budowy EC Żerań. Projekt techniczny [1956 r.].

38 B. Szmidt, *Architektura przemysłowa – wielki temat twórczy*, „Architektura” 1954, nr 10, s. 236.

39 APW, EC Żerań, 351, k. 1, Opinia Dyrekcji Budowy Elektrociepłowni Żerań o projekcie elewacji budynku głównego wykonanej przez WBPBP w Warszawie z 14 sierpnia 1952.

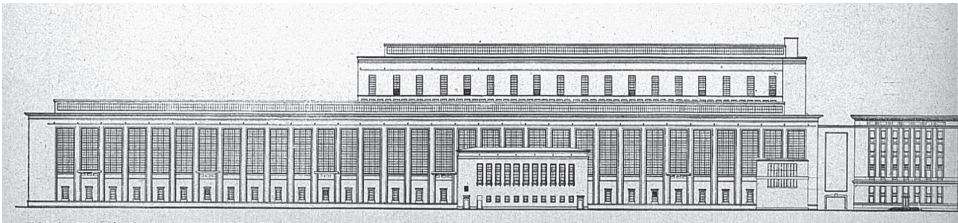
Do pisma załączono wykaz uwag szczegółowych, które dobrze oddają niewielki zakres swobody projektowej strony polskiej:

Nastawnia: rozmieszczenie drzwi i okien i ich ilość pozostawiono ściśle jak w projekcie radzieckim. Mała różnica w powierzchni otworów jest nieznaczna tak, że projekt z punktu widzenia technologii nie budzi zastrzeżeń [...].

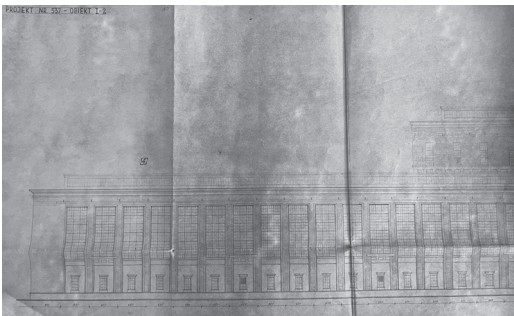
Budynek służbowy: konstrukcja budynku pozostaje bez zmiany jak w projekcie radzieckim.

Budynek główny: [elewacja południowa – dop. A.S.] rozmieszczenie okien i wszelkich otworów okiennych dokonano jak w projekcie radzieckim. Elewacja bardzo podobna do projektu radzieckiego. [...]

[elewacja wschodnia – dop. A.S.] rozwiązanie ściany czołowej maszynowni jest korzystne. [...] Proponujemy rozwiązać tę elewację tak, jak elewacje ścian poprzednich, wzorując się na projekcie radzieckim⁴⁰.

Ryc. 2. Rzut elewacji hali głównej i budynku administracyjnego (źródło: B. Szmidt, *Architektura przemysłowa – wielki temat twórczy*, „Architektura” 1954, nr 10, s. 237)

Ryc. 3. Alternatywny projekt elewacji północnej hali głównej (źródło: Archiwum Państwowe w Warszawie, EC Żerań, 351, k. 10)

Hala główna zakładu jest więc dostosowanym do lokalnych warunków projektem sowieckim. Większe pole do popisu polscy architekci mieli w temacie budynku administracyjnego, którego budowa ruszyła w 1954 r.⁴¹ Pierwotnie przewidziany jako budynek zakładowego laboratorium, kończony był jako gmach biurowo-laboratoryjny. Zaprojektowany przez Romańskiego, wpisywał się założeniami w postulat realizmu socjalistycznego.

Sześciokondygnacyjna bryła w układzie jednoraktowym, równa wysokością hali głównej (budynek musiał zasłonić ścianę szczytową hali⁴²), miała wyraźnie oddzieloną za pomocą wydatnego gzymsu część cokołową. Całość wieńczył gzyms koronujący, a wyższe kondygnacje miały osiowe pasma płycin z osadzonymi wewnątrz oknami. Niestety, jak

40 Ibidem, k. 3–4.

41 AAN, GKOP, 335, b.p., Pismo Ministerstwa Energetyki do GKOP z dnia 21 września 1954 r. w sprawie budynku służbowego dla Elektrociepłowni Żerań.

42 Wynikała z tego kubatura przewyższająca potrzeby administracyjne elektrociepłowni, dlatego zaplanowano ulokowanie w nadmiarowej przestrzeni Instytutu Energetyki.

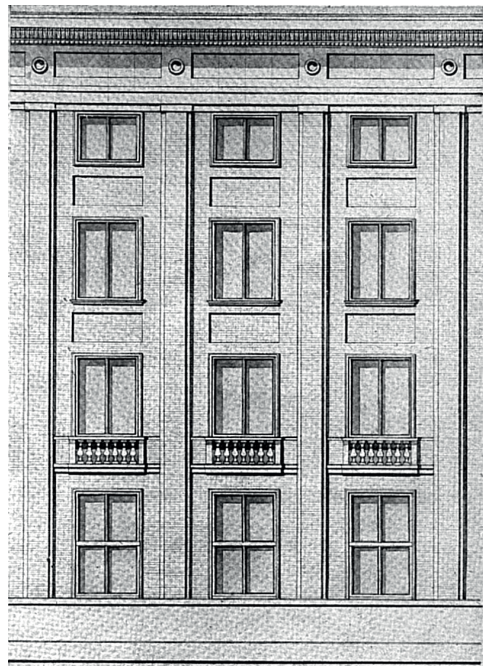
większość ówczesnych projektów monumentalnych gmachów, także gmach administracyjny elektrociepłowni został zrealizowany w wariantcie pozbawionym programu dekoracyjnego.

Budowa

Przedsiębiorstwo „Elektrociepłownia Żerań w budowie” zostało powołane do życia zarządzeniem Ministra Finansów nr 79 z dnia 1 lipca 1952 r.⁴³ Jego organizację regulowało z kolei wspólne zarządzenie Przewodniczącego PKPG i Ministra Finansów z 24 grudnia 1951 r.⁴⁴ Przedsiębiorstwo nie zatrudniało personelu budowlanego, nie dysponowało zapleczem materiałowym, a wszelkie roboty miały być prowadzone w systemie zleconym i w ramach zatwierdzonego wniosku inwestycyjnego⁴⁵.

Prace przygotowawcze na terenie przyszłej budowy ruszyły na przełomie października i listopada 1950 r. Rzecz intrygująca, zważywszy na skalę działań inwestycyjnych w ówczesnej Warszawie, ale nie udało się znaleźć żadnego stołecznego biura projektowego, które było gotowe podjąć się przygotowania dokumentacji dla placu budowy⁴⁶. Przez cały okres trwania inwestycji musiano sobie z tym radzić doraźnie, co generowało nieporozumienia i przestoje. Ze względu na pogarszające się warunki pogodowe (spadająca temperatura) i brak dokumentacji technicznej, dyrekcja inwestycji I-2⁴⁷ (oznaczenie robocze elektrociepłowni żerańskiej) przyjęła za datę ostateczną dla opracowania wstępnej organizacji budowy dzień 1 lutego 1951 r. W marcu rozpoczęto stawianie betoniarni, a w czerwcu ruszyły wreszcie wykopy i wylewanie fundamentów⁴⁸.

Na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX w. podnosząca się z wojennych zniszczeń Warszawa przechodziła rozkwit inwestycyjny. Z każdej strony dobiegał warkot maszyn i stukot młotków. Odbudowywano (lub budowano od nowa) zabytki,

Ryc. 4. Detal elewacji budynku administracyjnego (źródło: B. Szmidt, *Architektura przemysłowa – wielki temat twórczy*, „Architektura” 1954, nr 10, s. 239)

43 Była to formalna decyzja, znacznie opóźniona w stosunku do rzeczywistych wydarzeń, organizowanie przedsiębiorstwa i przygotowywanie placu budowy zaczęło się bowiem kilka miesięcy wcześniej.

44 APW, EC Żerań, 63, k. 1, Sprawozdanie opisowo-analityczne działalności Elektrociepłowni Żerań w Budowie na rok 1952, s. 1.

45 W chwili utworzenia przedsiębiorstwo dysponowało 25 etatami dla pracowników umysłowych, 7 dla pracowników fizycznych w administracji i 101 etatami do obsadzenia w ramach straży przemysłowej.

46 APW, EC Żerań, 1, k. 9, Protokół [z] konferencji z dnia 2 września 1952 r. celem ustalenia wytycznych do sporządzenia założeń kosztorysowych dla budowy Elektrociepłowni na Żeraniu w oparciu o załącznik do Zarządzenia Min.[isterstwa] Budownictwa Przemysłowego nr 51 z dnia 6 marca 1952 r.

47 Ukrycie nazwy inwestycji pod zapisem literowo-cyfrowym wynikało z ówczesnej praktyki utajniania nowych zespołów i obiektów przemysłowych.

48 Ibidem, k. 9–10.

Ryc. 5. Ściana „A” hali głównej (źródło: Archiwum Państwowe w Warszawie, EC Żerań, 309, b.p.)

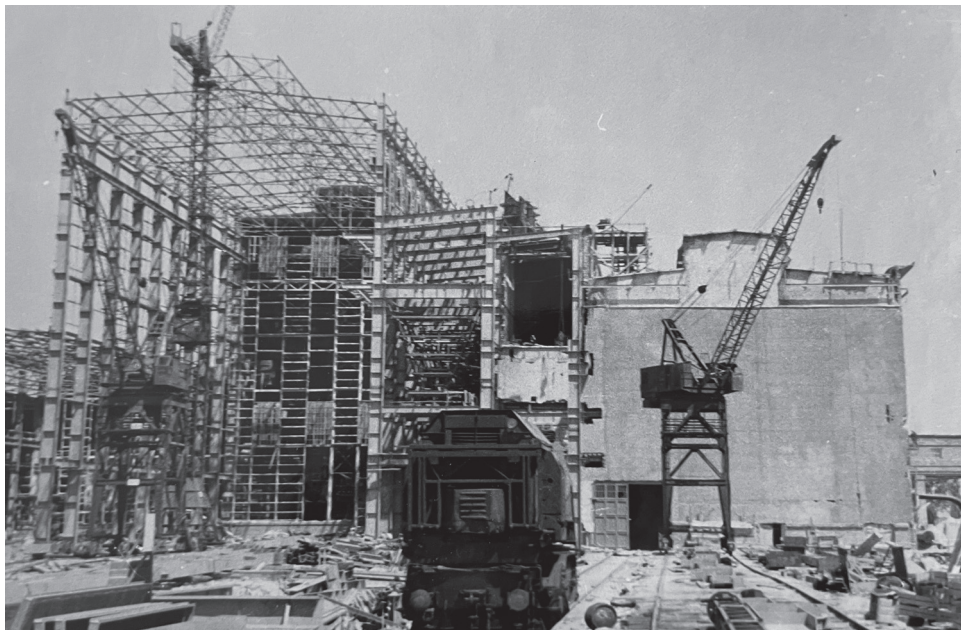
stawiano bloki mieszkalne, wznoszono monumentalne gmachy ministerstw i urzędów. Socrealizm zadekretowany w 1949 r. jako obowiązująca w Polsce doktryna twórcza nakreślił koniunkturę na budownictwo okazałe i wielkoskalowe. Stołeczne budowy były w stanie przyjąć każdą liczbę pracowników, także tych słabo wykwalifikowanych, a i tak brakowało siły roboczej. Powszechne były przypadki opuszczania jednej inwestycji i zatrudniania się przy sąsiedniej, akurat lepiej opłacanej. Dyrekcje budowy wzajemnie podkupowały sobie pracowników. Zdarzało się to również na prestiżowych budowach, m.in. na budowie przyszłego Pałacu Kultury i Nauki⁴⁹. Podobne problemy trapiły strategiczną z punktu widzenia planu 6-letniego inwestycję żerańską. Brakowało w zasadzie wszystkich, ale szczególnie dotkliwa była nieobecność cieśli i zbrojarzy. Warunki pracy na Żeraniu były gorsze niż w śródmieściu. Wpływała na to niemożność zakwaterowania pracowników (brak zaplecza mieszkaniowego). Centralny Zarząd Budowy Miast i Osiedli ZOR odmówił zgody na tymczasowe zajęcie pobliskich bloków mieszkalnych, które stały już w stanie surowym⁵⁰. Trzeba było stawiać drewniane baraki wzdłuż ul. Toruńskiej, ale brak piecyków nie pozwalał na zakwaterowanie w nich ludzi⁵¹. W początku 1952 r. na budowie elektrociepłowni pracowało 200 osób, do końca roku udało się zwiększyć załogę do 850⁵².

49 K. Rokicki, *Kłopotliwy dar. Pałac Kultury i Nauki*, [w:] *Zbudować Warszawę piękną... O nowy krajobraz stolicy (1944–1956)*, red. J. Kochanowski, Warszawa 2003, s. 148.

50 APW, EC Żerań, 1, k. 2, Protokół z narady odbytej 4 listopada 1950 r. w dyrekcji budowy na Żeraniu w sprawie dalszych prac przy budowie O[biektu] I-2.

51 APW, EC Żerań, 1, k. 33, Protokół z narady miesięcznej dyrekcji budowy Elektrociepłowni z wykonawcami [12.12.1952 r.].

52 APW, EC Żerań, 1, k. 11, *Protokół z konferencji w sprawie zakresu robót na budowie Elektrociepłowni–Żerań z dnia 13 listopada 1952 r.*

Ryc. 6. Montaż konstrukcji hali głównej (kotłownia) (źródło: Archiwum Państwowe w Warszawie, EC Żerań, 309, b.p.)

Występowały też dotkliwe braki materiałowe. Brakowało drewna, żelaza zbrojenio-
wego do wykonania kanałów melioracyjnych, wreszcie zbrojenia do fundamentów⁵³. Dy-
rekcja skarżyła się na Ministerstwo Budownictwo Przemysłowego, które – w ocenie dy-
rekcji – lekceważąco podchodziło do budowy elektrociepłowni żerańskiej⁵⁴. Warunkiem
koniecznym, żeby przystąpić do fazy montażowej, było ukończenie w 1952 r. budynku
hali głównej, wraz z nastawnią i boczną koleją⁵⁵.

A 1952 r. minął pod znakiem problemów wynikłych z opóźnień w dostarczaniu do-
kumentacji technicznej przez biura projektowe. I tak „Energoprojekt” spóźnił się z doku-
mentacją dla obiektów prowizorycznych (m.in. rozdzielni napięcia 110 kV, magazynów,
budynków warsztatów itd.), a „Miastoprojekt” nie dostarczył dokumentacji hotelu robot-
niczego⁵⁶. Partnerzy sowieccy nie byli lepsi: dokumentacja wnętrza budynku głównego,
nastawni i chemicznej oczyszczalni wody, opracowane w ZSRR, także dotarły długo po
ustalonym terminie. Kiedy dokumentacja wreszcie docierała, nie miał kto jej realizować.
Kosztyorysy opracowane przez biura projektowe były bowiem oceniane przez wykonaw-
ców jako zaniżone. Z kolei urządzenia i maszyny sowieckie (m.in. kocioł i urządzenia po-
mocnicze), których dostawę zaplanowano dopiero na pierwszy kwartał 1953 r., dotarły
przed czasem już w 1952 r. Zrodziło to oczywisty problem magazynowania ich w odpo-
wiednich warunkach. Prowadzone na budowie kontrole stwierdzały uchybienia w postaci
braku wykwalifikowanej kadry, zbędnego pośpiechu, fatalnej organizacji pracy poszcze-

53 APW, EC Żerań, 1, k. 33, Protokół z narady miesięcznej dyrekcji budowy Elektrociepłowni z wykonawcami [12 grudnia 1952 r.].

54 Ibidem, k. 34

55 Ibidem, k. 35.

56 APW, Elektrociepłownia Żerań, 63, k. 3, Sprawozdanie opisowo-analityczne działalności Elektrociepłowni Żerań w Budowie na rok 1952, s. 3.

gólnych brygad⁵⁷, niskiej jakości tej pracy, wreszcie zagrożenia wykonania zaplanowanych terminów. Protesty dyrekcji nie zostały uwzględnione, a na przedsiębiorstwo została nałożona kara finansowa.

W 1953 r. problem braku siły roboczej w dalszym ciągu pozostawał nierozwiązany⁵⁸. Udało się jednak wpłynąć na PKPG, żeby zaliczyła budowę dzielnicy Żerań do kategorii „wielkich placów budów socjalizmu”. Dzięki temu potrzebne do prowadzenia inwestycji materiały były wyodrębniane z ogólnej puli właściwych ministerstw⁵⁹. Codziennosc na budowie była jednak niezmienna. Podczas cotygodniowej odprawy z dyrekcją budowy raportowano:

Budowa stołówki nie posiadała ani książki obmiarów ani dziennika budowy, ponieważ brak było druków, obecnie druki nadeszły i budowa będzie prowadzona na bieżąco. Nadzór zwraca uwagę, że na budowie brak jest opieki laboratoryjnej nad wykonywanymi betonami. Nikt nie interesuje się temperaturą wody czy dozowaniem chlorku wapna [...]. Stwierdzono, że Zjednoczenie [Budownictwa Przemysłowego – dop. A.S.] w dalszym ciągu przysyła pracowników bez wymaganych kwalifikacji jak miało ostatnio znów miejsce z przysłaniem majstra na odcinek I, który nie posiada wymaganych kwalifikacji i z tego rodzaju pracownikami trudno jest mówić o dobrym wykonaniu roboty. Stwierdzono również, że kierownicy poszczególnych odcinków nie mają pomocy ze strony personelu technicznego, który jest zajęty całkowicie sprawami biurowymi w tym stopniu, że uniemożliwia im to zajmowanie się budową. [...] Na zakończenie generalny wykonawca podaje braki materiałowe na budowie, a mianowicie: na I kwartał r[oku] b[ieżącego] potrzeba 200 ton żelaza, specyfikacja została wysłana do Zjednoczenia, tarcicy ok. 250 m³ [...]. Inżynier Bronowski prosi, aby na następnych naradach były harmonogramy graficzne na dany kwartał w dużym formacie, co ułatwi prowadzenie dyskusji⁶⁰.

Takich odpraw w latach 1950–1955 odbyło się kilkadziesiąt. Większość z nich była utrzymana w podobnym tonie.

W styczniu 1953 r. Mostostal przystąpił do montażu konstrukcji stalowej za pomocą dwóch dźwigów – „Marionów”⁶¹. Od maja do grudnia wyprowadzono z fundamentów do stanu surowego m.in.: budynek głównej hali, chemiczną oczyszczalnię wody, rozładownię i kruszarkę węgla, urządzenia wody przemysłowej, kanał wody zrzutowej, fundamenty dwóch kominów, prowizoryczne kotłownie. Prowadzono hydromechanizację robót ziemnych przy pomocy pogłębiarki „Belzebug”⁶². Wszystko odbywało się pod nadzorem sowieckich techników⁶³.

57 APW, EC Żerań, 63, k. 18, Notatka służbowa dot.[ycząca] „Elektrobudowy” [6.10.1953 r.].

58 APW, EC Żerań, 63, k. 6, Sprawozdanie ze stanu robót na terenie Elektrociepłowni Żerań na dzień 17 lipca 1953, s. 3.

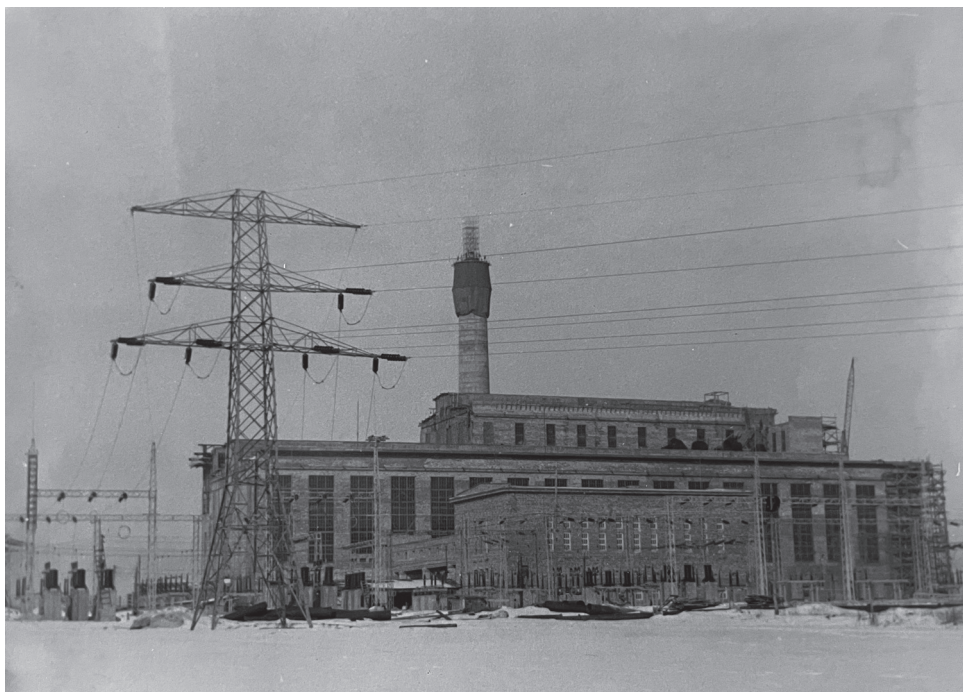
59 APW, EC Żerań, 1, k. 40, Protokół z konferencji w dyrekcji budowy Elektrociepłowni Żerań w dniu 30 listopada 1952 r. w sprawie planu zaopatrzenia materiałowego na rok 1953.

60 APW, EC Żerań, 1, k. 55, Protokół z konferencji tygodniowej, odbytej dnia 3 lutego 1953 r. w Dyrekcji Elektrociepłowni.

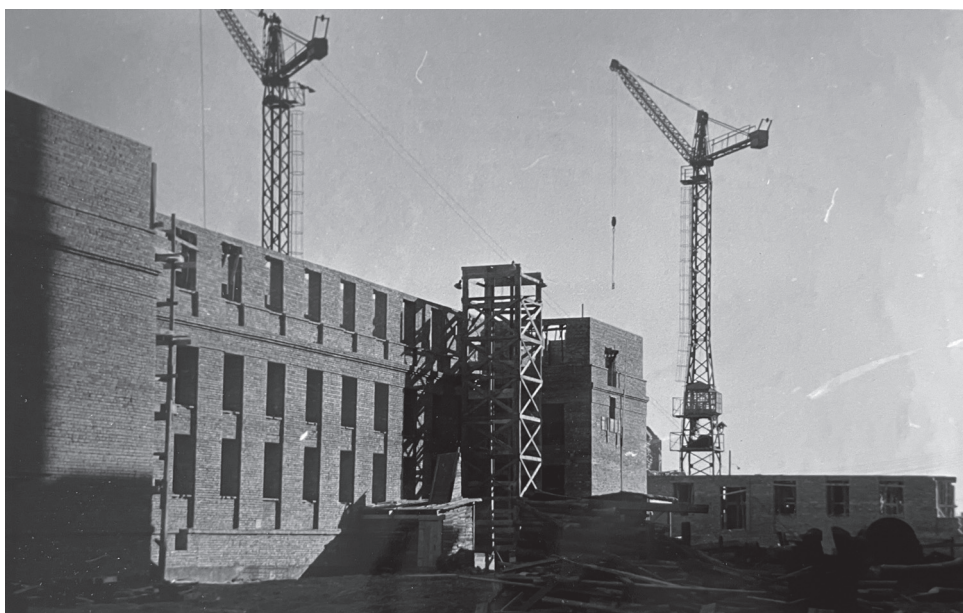
61 Amerykańskie dźwigi firmy Marion Construction Machinery; APW, EC Żerań, 1, k. 37, Protokół z narady tygodniowej w dniu 16 grudnia 1952 r. w dyrekcji budowy Elektrociepłowni Żerań.

62 APW, EC Żerań, 1, k. 15, Protokół z konferencji w sprawie zakresu robót na budowie Elektrociepłowni Żerań z dnia 14 listopada 1952 r.

63 Szefem sowieckiej grupy pomocy technicznej był inż. Matwiej Iwanowicz Nowikow.

Ryc. 7. Widok hali głównej od strony południowej; na pierwszym planie budynek nastawni (źródło: Archiwum Państwowe w Warszawie, EC Żerań, 309, b.p.)

Ryc. 8. Skrzydło „B” budynku administracyjnego (źródło: Archiwum Państwowe w Warszawie, EC Żerań, 309, b.p.)

W 1954 r. kontynuowano prace budowlane przy poszczególnych obiektach (m.in. doprowadzono do stanu surowego budynek parowozowni), dokończono pierwszy komin, ale rozpoczęto już montowanie urządzeń wewnątrz hali głównej. Zamontowano kocioł nr I i przeprowadzono udaną próbę wodną. W trzecim kwartale roku udało się go rozpalić⁶⁴. W następstwie zakończonej sukcesem próby uruchomienia pierwszej turbiny, do której doszło 21 lipca 1954 r., oddano do eksploatacji pierwszy turbozespół elektrociepłowni żerańskiej⁶⁵. Równolegle prowadzono montaż drugiego turbozespołu; wyprowadzono rury ciepłownicze do sieci miejskiej i przystąpiono do wznoszenia gmachu budynku administracyjnego od strony ul. Modlińskiej. W 1. kwartale 1955 r. Elektrociepłownia Żerań rozpoczęła dostarczanie ciepła do kilkunastu bloków powstającego osiedla Praga II⁶⁶. 21 marca 1958 r. uruchomiono kocioł nr 6, kończąc tym samym wszystkie roboty podstawowe, pierwotnie przewidziane do realizacji w okresie planu 6-letniego⁶⁷.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych [AAN], Główna Komisja Opiniowania Projektów Inwestycyjnych [GKOPI].

Archiwum Państwowe w Warszawie [APW]:

- Biuro Odbudowy Stolicy;
- Elektrociepłownia Żerań [EC Żerań].

Źródła drukowane

Bierut B., *Sześćoletni plan odbudowy Warszawy. Referat na konferencji warszawskiej PZPR w dniu 3 lipca 1949*, Warszawa 1949.

Protokół nr 13 posiedzenia Biura Politycznego KC PZPR z dnia 10 czerwca 1949 r., [2:] *Architektura i Urbanistyka w dokumentach KC PZPR*, wybór i oprac. A. Skalimowski, Warszawa 2022, s. 38.

Probst A., *Lokalizacja przemysłu socjalistycznego. Szkice teoretyczne*, Warszawa 1965.

Szmidt B., *Architektura przemysłowa – wielki temat twórczy*, „Architektura” 1954, nr 10, s. 235–254.

Literatura przedmiotu

Jakubowski J., *PPR i PZPR wobec problemu industrializacji Warszawy*, [w:] *Wielkie zakłady przemysłowe Warszawy*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1978, s. 453–476.

Janczewski H., *Warszawa. Geneza i rozwój inżynierii miejskiej*, Warszawa 1971.

64 W 1954 r. zakończono roboty budowlano-montażowo-elektryczne obiektów i urządzeń pomocniczych, m.in.: chemicznej oczyszczalni wody, rozładowni węgla wraz z węzłem przesyłowym i estakadami, kruszarki węgla, budynków ujęcia wody i przepompowni wody pitnej, budynku nastawni.

65 Pierwszy blok przekazano do eksploatacji 16.11.1954 r.

66 H. Janczewski, *Warszawa. Geneza i rozwój inżynierii miejskiej*, Warszawa 1971, s. 385.

67 Ibidem, s. 384.

Mistewicz A., Tucholski Z., *Wiślane porty Warszawy. Historia infrastruktury żeglugi śródlądowej stolicy*, Warszawa 2017.

Rokicki K., *Kłopotliwy dar. Pałac Kultury i Nauki*, [w:] *Zbudować Warszawę piękną... O nowy krajobraz stolicy (1944–1956)*, red. J. Kochanowski, Warszawa 2003, s. 99–211.

Finansowanie

Artykuł powstał w ramach projektu badawczego dotyczącego dzielnicy przemysłowo-portowej Żerań prowadzonego w Narodowym Instytucie Architektury i Urbanistyki.

dr **Andrzej Skalimowski** – historyk specjalizujący się w dziejach społecznych i historii architektury, pracuje w Instytucie Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN i Narodowym Instytucie Architektury i Urbanistyki. Członek redakcji miesięcznika „Nowe Książki”.

e-mail: askalimowski@ihnpan.pl

Data zgłoszenia artykułu: 24 lipca 2024

Data przyjęcia do druku: 23 września 2024